

בקעת אונו וארץ החוף במפת ממלכת שלמה

בסמינריון שנערך באוניברסיטת בר-אילן על החלוקה האדמיניסטרטיבית-הפינאנסית של שלמה,¹ המתוארת במל"א פרק ד, שאל אחד המשתתפים בנימה היתולית למחצה, היכן מצויה אוניברסיטת בר-אילן וסביבותיה במפתה של חלוקה זו. לאמיתו של דבר, אין שאלה זו היתולית כלל וכלל, שכן לכאורה אין מידע ברור על אזור זה של בקעת אונו וארץ החוף שבין הירקון לבין נחל שורק. על-כן, בעיה זו דורשת עיון רב. אין קושי דומה לגבי חלקי מישור החוף האחרים. צפונו של השרון, לרבות חוף הכרמל, כלול בנפת דאר (מל"א ד, יא). השרון המרכזי מצוי במחוזו של הניצב בן-חסד (שם, פס' י) ששלט בארובות,² שזכה³ וכל ארץ חפר. רק על דרום השרון (חבל הירקון, בקעת אונו וחבל נחל שורק) אין כל מידע, ולכאורה נפקד מקומו כרשימת ניצביות שלמה. שכנותיה הצפונית של "Terra Incognita"⁴ זו הן, כאמור, שתי הניצביות⁵ של השרון,

- 1 לטיבה של החלוקה ההיא והרשימה במל"א ד עיין: A. Alt, "Israels Gaue Unter Salomo", *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, II, München 1953, pp. 76-89; "אהרונ, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 261-264 [= מהדורת י"א אפעל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 239-246], הנ"ל, "מחוזות ישראל ויהודה", בתוך: א' מלמט (עורך), כימי בית ראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 110-114; ב' מזר, ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 95-97; ש' ייבין, "אמרכלות ישראל", כימי בית ראשון, עמ' 51-52; הנ"ל, "דן", א"מ, ב, ירושלים תשי"ד, טור 682.
- 2 יש מקום לשער שהיא תל זרור, מזרחה לפרדס-חנה, סמוך למענית, מקום שם נחשפו בשנים תשכ"ד-תשכ"ו שרידי עיר כנענית-ישראלית חשובה בידי משלחת ארכיאולוגית יפאנית. ראה מ' כוכבי, "החפירות בתל זרור", קדמוניות, א (תשכ"ט), עמ' 128-130 [ראה גם: הנ"ל, "זרור, תל", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, כ, ירושלים 1992, עמ' 472-474. לדעות אחרות ראה: ש' ליונשטאם, "ארבות", א"מ, א, ירושלים תשי"ט, טורים 526-527 וביבליוגרפיה שם; י' פרס, ארץ ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, א, ירושלים תש"ו, עמ' 35; א' זרטל, ארבות, חפר והניצבות השלישית של שלמה, תל-אביב 1984, עמ' 76.]
- 3 היום שויכה, סמוך לטול-כרם.
- 4 היינו בערך השטח שבין הירקון לבין נחל שורק וחבל עקרון לכל רוחבו עד הים.
- 5 כך צריך לומר: ניצבות, ולא נציבות כמו שכותבים חוקרים רבים בימינו. המקרא מבחין בקפדנות בין נָצַב, שהוא כדרך-כלל פקיד בכיר ישראלי בשטח ישראל, לבין נציב שהוא בדרך-כלל שליט במדינה נכרית או בחבל נכרי. על כל פנים, נאמר בענייננו: "ולשלמה שנים עשר נציבים" (מל"א ד, ו), "ועזריהו בן נתן על הנציבים" (שם, ה), ואילו בשמ"ב ח, יד נאמר: "וישם באדום נציבים בכל

ואילו בדרום גובל השטח הנידון בארץ פלשתים, שאינה נכללת בשתיים-עשרה הניצבויות של "כל ישראל" (מל"א ד, ז). במזרח גובל השטח בניצבות הגדולה של בן-חור, הר אפרים (שם, ח), שבוודאי לא נבצר ממנה למלא את התפקיד שהוטל על כל אחת מהניצבויות, לכלכל "את המלך ואת ביתו חדש בשנה" (שם, פס' ז).

דרומה להר אפרים, לכאורה בדרום-מזרחו של השטח שאנו דנים בו, השתרעה ניצבות פרובלמאטית, שגבולותיה אינם ברורים. היא מתוארת כמלים: "בן דָקֶר בְּמִקְצָוּ וּבְשַׁעֲלָבִים וּבֵית שֶׁמֶשׁ וְאֵילֹן בֵּית חֲנָן" (שם, ט). לדעת מזר,⁶ השתרעה ניצבות זו "מסביבות בית שמש בדרום ועד תחום שעלבים בצפון וכללה את עמק אילון". אך שטח זה קטן בהרבה מהשטח של הניצבויות האחרות, ולמרות עושרו של עמק אילון, אין בו כדי למלא את תפקיד כלכלת המלך שלמה וביתו חודש בשנה.

בעקבות מזר הולך גם אהרוני.⁷ הוא מפרש את הפסוק כדלקמן: "מקץ (?) שעלבים (תל שעלבים — סלכית), בית-שמש, אֵילֹן בֵּית-חֲנָן (אֵילֹן ?) — החלק המזרחי של נחלת דן". ייבין אינו כה פסקני, אך גם הוא אומר:⁸ "הניצבות השנייה... שטח חופף במקורב... נחלתו של שבט דן לפחות במחציתו המזרחית" (ההדגשות שלי).

הקושי העיקרי הניצב בפנינו הוא, כי מבין המקומות הנזכרים בניצבות זו ידועות רק שעלבים ובית-שמש. מקץ אינה ידועה ואילו אילון בית-חנן שנויה במחלוקת, ורבים הפירושים וההשערות על מקומה.

מזר הולך בעקבות אלט המשער, כי אֵילֹן (יהושע יט, מג) אינה אלא אֵילֹן הידועה, ואף אֵילֹן בית-חנן שברשימת ניצבי שלמה (מל"א ד, ט) אינה אלא אותה עיר בצירוף שם לזואי: "אילון השייכת לבית האב המכובד בית חנן... ויתכן שלשם בית-חנן נשאר זכר בבית-ענאן... קרוב לאילון".

לפי עניות דעתי קשה להסכים לסברה זו, שחכמי התלמוד היו מקשים עליה ללא ספק: "תלי תניא בדלא תניא!" הרי אֵילֹן היא עיר ידועה ומפורסמת מאז ימי הכנעני,⁹ ומוזכרת

אדום שם נְצָבִים". לעומת דברים ברורים אלה ודומיהם, סתום הוא פסוק יט בפרקנו (מל"א ד), ומשמעותו של נציב שם אינה נהירה. [ההבחנה בין נְצָבִים לנְצָב מבוססת במקרים שצוטטו לעיל על מסורת הניקוד של המקרא, אבל במקרים אחרים היא מעוגנת גם בכתיב; השווה נְצָבִים פלשתים (שמ"א י, ה) המתאימים בודאי לנְצָבִים פלשתים אשר בבע (שמ"א יג, ג-ד). יצוין שגם תרגום השבעים מבחין בין נְצָבִים καφεσταμένους (=מוצבים) לבין נְצָבִים שלפעמים מועתק כצורתו באותיות יוניות ולפעמים מיתרגם Φρουρά (משמר). חריגה מן התמונה הזאת מצויה בדברי הימים ב יז, ב "ויתן נְצָבִים בארץ יהודה". ועיין י אהרוני, "נציב, נציבים, נצב, נציבים", א"מ, ה, [916-914].

6 ב' מזר, "אילון", א"מ, א, ירושלים תשי"י, טור 266; וכן: הנ"ל, ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 95.

7 ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 261 [מהדורת אפעל, עמ' 242]. אמנם תרשים "מחוזות שלמה" שלו (בקובץ בימי בית ראשון, לעיל הערה 1, עמ' 113) אינו תואם הגדרה זו.

8 "דן", א"מ, ב, טור 682. לא כן דעתו, כנראה, בקובץ בימי בית ראשון, עמ' 51-52.

9 עיין באגרות תל אל-עמארנה אצל: J. A. Knudtson, *Die el Amarna Tafeln*, Leipzig 1915, pp. 273, 278.

החל בתקופת יהושע וההתנחלות¹⁰ ומלחמות ישראל בפלשתים (שמ"א יד, לב), עד ימי מלכי יהודה האחרונים (דהיי"ב כח, יח). היא נמנית עם "ערי המצרות" של רחבעם (דהיי"ב יא, י), ובשום מקום אין הכתוב טורח להוסיף הסבר לשם נודע זה. לעומת זאת, בית-חנן הוא שם אלמוני, שאינו דרוש לשם זיהויה של אילון המפורסמת. זאת ועוד, אין כל סיבה מוצדקת להניח שאילון היא אילון, שכן מיהושע, יט, מב-מג אנו למדים בפירוש שאילון ואילון הן שתי ערים שונות ב"נחלת דן".¹¹

המרחק בין בית-שמש לשעלבים הוא כ-16 ק"מ, וקשה להניח כי שעלבים, אילון ובית-חנן סמוכות זו לזו כדי קילומטרים אחדים. הכתוב מבקש להגדיר שטח והיקף, ולא למנות מקומות שכנים גרידא. טעם נוסף וחשוב לדחיית פירוש זה הוא, שאין שום דמיון בין ניצבות כגון הר אפרים לבין השטח הזעיר של אילון-שעלבים-בית-שמש, שאינו משופע בשום דבר מיוחד. כיצד יכול שטח קטן זה לכלכל את שלמה המלך ואת ביתו חודש בשנה? הסבר זה משאיר ללא מענה גם את השאלה שאנו דנים בה, והיא: בעיית השמטתה של בקעת אונו וארץ החוף שבין הירקון לבין השורק, ממפת הניצבויות של שלמה. כדי לעמוד על פשר העניין לאשורו, עלינו לצאת משתי הנחות (שהן אחת, כפי שנראה

לקמן):

א. היקפה של הניצבות היה ודאי גדול הרבה יותר מכפי המשוער בהסבר המובא לעיל. אילון אינה אילון, כי אם מקום רחוק משעלבים, אל-נכון במערבה.¹² בית-חנן אינה תוספת, כי אם שם מקום בפני עצמו, כדעת תרגום השבעים וחלק מנוסחאות הוולגאטה.¹³ כל שם פירושו, כמובן, מקום ותחומו, עיר ובנותיה ושטחיה, שהם לעתים נרחבים למדי.
ב. רוב החוקרים הדנים בעניין זה¹⁴ סוברים בצדק, כי הניצבות השנייה של שלמה זהה, פחות או יותר, עם נחלת דן, כפי שהיא מתוארת ביהושע יט, מ-מו. נחלה זו עשויה שתי חטיבות: אחת מזרחית שצורתה צורת שלוחה היורדת מגבול בנימין שבהר בואך עמק אילון ונחל שורק (שם, פס' מא-מב), ואחת בעמק החוף מחבל עקרון בדרום ועד חבל הירקון בצפון (שם, מג-מו; ראה מפה 1). בניצבות השנייה של שלמה מייצגות שעלבים

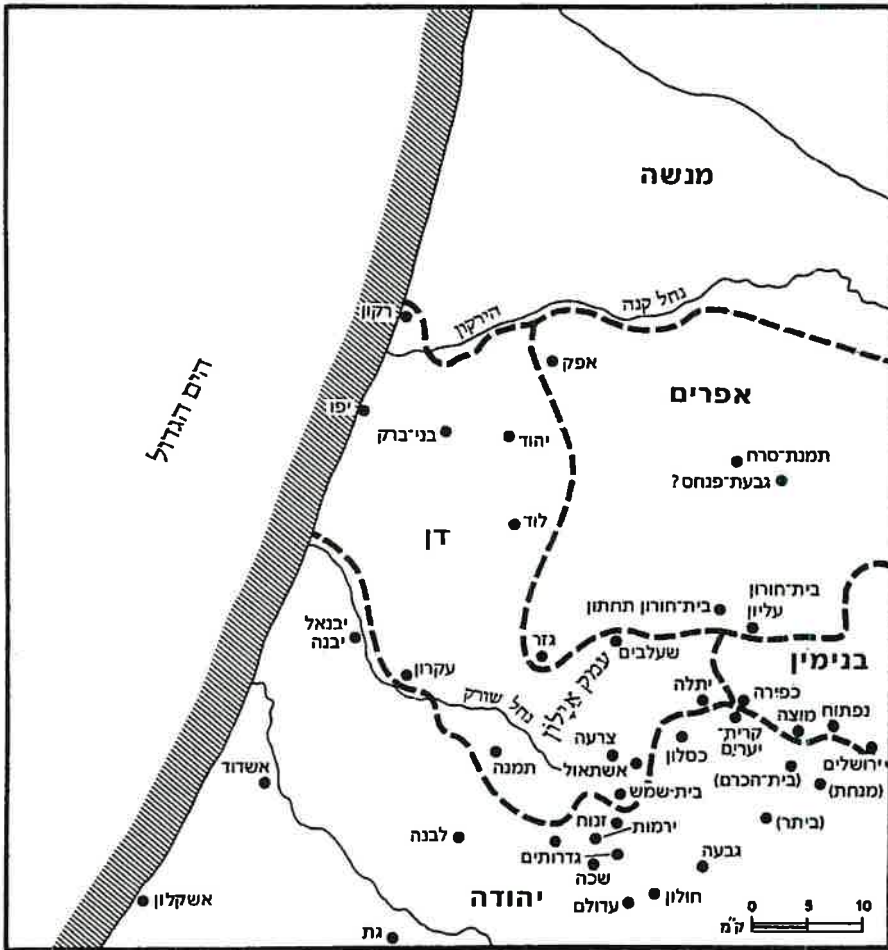
10 יהושע יט, מב; כא, כד; שופ' א, לה.

11 אמנם צודק מור בדחתו את הזיהוי אילון - ח'רבת ואדי עלין, כפי שיתבאר לקמן.

12 מאלפים מבחינה זו נסיונות הזיהוי של מקץ על-ידי קלרמן-גנו, אבל ופרס. ראה: C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, London 1896-1899, II, p. 195; F. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris 1938, II, p. 377; 'י פרס (לעיל הערה 2), עמ' 597. אמנם זיהויהם אינם יוצאים מגדר השערות, ועל-כל-פנים מחפשים הם הרחק מערבה לבית-שמש ושעלבים ובוה צודקים הם בלא ספק. אהרוני אינו מזהה את מקץ, אך מסמן הוא באטלס שלו שיש לחפשה אי-שם דרומית-מזרחית ללוד.

13 שיעור הכתוב: במקץ ובשעלבים ובית-שמש ואילון ובית-חנן. העדר ו' החיבור ליד בית-חנן אינו מוכיח כלום. זו תופעה מצויה ברשימות מקומות כגון: "וזנוח ועין גנים תפוח והעינים" (יהושע טו, לד), ששיעורו כמובן - ותפוח והעינים; וכיוצא בו: "מעון כרמל וזיף ויוטה" (שם, נה), ששיעורו: מעון וכרמל וזיף ויוטה, וכמוהם הרבה. [השבעים מוסרים: "ואילון עד בית חנן", וכך נקט גם אבל, ראה בהערה הקודמת, עמ' 80]. ועיין גם: J. A. Montgomery & H. S. Gehman, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Kings*, (ICC), Edinburgh 1951, pp. 121, 125

14 עיין לעיל הערות 12-13, פירוש מונטגומרי (הערה 13), עמ' 123 ועוד.

מפה מס' 1: גבולות נחלת דן (לפי יהושע יט, מ-מו)

ובית-שמש את החטיבה הראשונה, ויש להניח כי מקץ, אילון ובית-חנן הם מקומות בחטיבה השנייה. מקומה של אילון¹⁵ הוא אולי בדרום, בחבל עקרון, ואילו מקץ ובית-חנן הן כנראה צפונה לו, בואך בקעת אונו וחבל הירקון. לא מן הנמנע, כי בשמו של ואדי חנין ליד נס-ציונה נשתמר זכר ושריד לבית-חנן של שלמה.¹⁶ ההנחה כי הניצבות השנייה מקיפה אך את הקצה המזרחי הדל והזעיר של נחלת דן אינה עומדת, כאמור, במבחן ההיגיון הגיאוגרפי. אהרוני, החוזר על ההנחה שהניצבות השנייה

15 אילון נמנית ביהושע יט, מג עם תמנתה ועקרון.

16 מקרה מעניין הוא כי לאחד המושבים בסמוך לנס-ציונה ניתן השם בית-חנן.

מקיפה את "החלק המזרחי של נחלת דן", עמד, כנראה, על כמה מן הקשיים האמורים. לפיכך הוסיף על השטח של תיאוריית מזר גם את בקעת אונו,¹⁷ דהיינו את שטח לוד-יהוד-הירקון, שהוא הקצה הצפוני-מזרחי של חוף דן.¹⁸ את מערכו ודרומו של חוף דן, מיפו ועד חבל עקרון, "סיפח" לארץ פלשתים, אל-נכון כדי לא להשאיר חלל ריק במפת שלמה.

ברם, גם זה לא נהיר ולא סביר. ארץ פלשתים ודאי לא גדלה בימי מלכות דוד ושלמה. אדרבה, דוד קיצץ בה והכניעה,¹⁹ ובימי שלמה היתה, אל-נכון, במצב של תלות כלשהי בממלכת ישראל.²⁰ יפו בוודאי לא היתה עיר פלשתית, כפי ששירטט אהרוני במפתו. היא היתה נמלה של ירושלים, ככתוב: "ואנחנו נכרת עצים מן הלבנון ככל צרפך ונביאים לך רפסדות על ים יפו, ואתה תעלה אתם ירושלים" (דהי"ב ב, טו). קרוב לוודאי כי יפו, עיר הנמל של שלמה, ולא היתה שייכת לניצבות, אלא היה לה מעמד מיוחד, מפאת חשיבותה הממלכתית.

כללו של דבר: הניצבות השנייה של שלמה זהה, ככל הנראה, לשטח של נחלת דן ביהושע יט, מ-מד על חלקה המזרחי בראך מהר בנימין לעמק אֶלְלוֹן, והמערכי שבין חבל עקרון בדרום וחבל הירקון בצפון (ראה מפה 2).

ברם, אם אמנם כך הדבר, יש לתמוה על הניסוח המוזר של פסוק ט בפרקנו: "בן דקר במקץ ובשעלבים ובית שמש ואילון בית חנן". הרבה יותר פשוט היה לכאורה לומר "בן דקר בדן", בדומה לניצבויות האחרות: "אחימעץ בנפתלי... בענא בן חושי באשר... יהושפט בן פרוח ביששכר. שמעי בן אלא בכנימן" (פס' טו-יח). התשובה על שאלה זו נרמזה בשופטים א, לד: "וילחצו האמרי את בני דן ההרה כי לא נתנו לרדת לעמק", וביהושע יט, מז: "ויצא גבול בני דן מהם ויעלו בני דן וילחמו עם לשם וילכדו אותה ויכו אותה לפי חרב וירשו אותה וישבו בה ויקראו ללשם דן". נחלת דן בדרום, נחלה חזונית-תיאורטית היתה.²¹ מעולם לא זכו בני דן להיאחו ברובה. בתקופת ההתנחלות אנו מוצאים אותם בקצווי הנחלה.²² אולם עיקרו של השבט נאחז בצפון ב"ארץ ירדן וחרמונים". זיקת דן לחבל הארץ שאנו דנים בו, היתה בימי שלמה לכל היותר זיכרון היסטורי רחוק מן המציאות, שבוודאי

17 אינה דומה תיאורית ספרותית לכרטוגרפיה. כשבא אהרוני לתרגם את התזה שלו ללשון גיאוגרפית-טופוגרפית על גבי המפה, עמד מן הסתם על חוסר ההיגיון שבהנחה הנ"ל וניסה לתקנה ולהתאימה למציאות. עיין: "אהרוני, אטלס כרטא לתקופת המקרא, ירושלים 1974", עמ' 73, ובמאמרו של אהרוני בקובץ בימי בית ראשון (לעיל הערה 1), עמ' 113.

18 כפי הנראה מתוך דבקות בנוסחה: "החלק המזרחי של דן".

19 דהיי"א יח, א.

20 מל"א ב, לט-מ; ה, א-ד.

21 בדומה לכל החלוקה של יהושע שהותוותה לאור חזון הצופה לעתיד (יהושע יג, א-ו; כג, ד-ה). רובה של אותה חלוקה הפכה למציאות יישובית, ואילו קצתה נשארה כגדר חזון ותקווה. אתרע מזלו של שבט דן שנחלתו הדרומית נשארה ברובה הגדול בידי אחרים.

22 שופ' יג, ב, כה; יח, ב, ח, יא. כפי הנראה, היו גם נסיונות של בני דן להשתלב בספנות הכנענית-האמורית בחוף יפו; ראה שופ' ה, יו. אולם בסך הכל היתה זאת מציאות קטועה ובת-חלוף.

מפה מס' 3: מפה של נחלת שבט דן, משנת 1650 (לוריון)
 (מעניין איתורה של מקץ, שהיא חבל גדול מדרום לירקון, במפה עתיקה זו)

שבספר יהושע היא רשימת הערים המצויות בכל אותו השטח בתקופת ההתנחלות,²⁴ והכתוב מונה אותן לאור החזון-התקווה, כי בני דן עתידים לנחול את כולן. האדמיניסטרציה הפיסקאלית של שלמה מצביעה על מקומות הריכוז של אפקידות והפעילות הכלכלית בשטח הניצבות בימי הממלכה המאוחדת.

שניים ממקומות אלה – בית-חנן ומקץ – חדשים הם, מיסודו של שלמה, והם נמנים אל-נכון עם ערי המסכנות אשר היו לשלמה (מל"א ט, יט). מן הראוי לשים לב לעובדה, כי מבין שבע הערים אשר "בנה" (דהיינו שיפץ) שלמה, שלוש הן בשטח שבין ירושלים לבין יפו (גזר, בית-חורון ובעלת – מל"א ט, טו-יז). פעילות אינטנסיבית זו מעידה על החשיבות שנודעה משלמה לחבל ארץ זה. לא ייפלא, על כן, כי מלבד בית-שמש ושעלבים ייסד שלוש ערי מסכנות בניצבות השנייה (היא נחלת דן החזונית): שתיים חדשות הן – בית-חנן ומקץ, והשלישית היא אֵילון, יישוב קטן ועתיק שפותח ולבש צורה חדשה בימי שלמה.

כללו של דבר: רוב השטח שבין הירקון לבין נחל שורק, לרבות בקעת אונו, כלול בניצבות השנייה של ממלכת שלמה ולא נעדר ממפת האדמיניסטרציה שלו.

24 החוקרים הנזכרים לעיל הסתככו בהשערות ובניחושים של הביקורת הספרותית המאחרת זמנה של רשימת נחלת דן ביהושע יט, ומתוך כך נדחקו בפירוש ניצבויות שלמה. ואין כאן מקום להאריך, כי כבר הפריך קויפמן את הספקולאציות המוזרות של אלט ונות בעניין זה, והוכיח כי הרשימה היא מתקופת ההתנחלות. עיין י' קויפמן, הסיפור המקראי על כיבוש הארץ, ירושלים תשט"ו, עמ' 26–29, ובמבואות לפירושו על ספרי יהושע ושופטים. גם את חלוקת ניצבויות שלמה ביקשו כמה חוקרים לשלול משלמה, ויפה הוכיח אהרונזי "שיש לקבל את ציון הזמן המקראי המייחס חלוקה... זו לימי שלמה" (במאמרו "מחוזות ישראל ויהודה", הנזכר בהערה 1, עמ' 112). כללו של דבר: חלוקת יהושע היא מתקופת יהושע, וחלוקת שלמה מימי שלמה, ואגב חורפא שבשחא.